

ԸՆԶԱՌՅՈՒԹՐ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

LEOPARD IN THE CULTURAL CONTEXT OF ANCIENT ARMENIA

ЛЕОПАРД В КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

Արսեն Բոբոխյան^{1*}, Անի Պետրոսյան¹
Arsen Bobokhyan^{1*}, Ani Petrosyan¹
Арсен Бобохян^{1*}, Ани Петросян¹

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук Армении

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ arsen.bobokhyan@sci.am
Author for correspondence: arsen.bobokhyan@sci.am
Автор, ведущий корреспонденцию: arsen.bobokhyan@sci.am

Հեղինակների ներդրումը. ԱԲ – գաղափար, նախնական տեքստ; ԱՊ – խմբագրում
Author contrubutios: AB – conceptualization, writing original draft; AP – editing
Вклад авторов: АБ – концептуализация, написание текста; АП – редактирование

Ներկայացվել է՝ 11.07.2024; գրախոսվել է՝ 9.02.2025; ընդունվել է՝ 18.04.2025
Received: 11.07.2024; Revised: 9.02.2025; Accepted: 18.03.025
Представлено: 11.07.2024; рецензировано: 9.02.2025; принято: 18.04.2025

© Հեղինակներ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Authors, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Авторы, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.2-184

Ամփոփում – Հնագիտական և պատմական տվյալները վկայում են, որ Հին Արևելքում և Էգեյան աշխարհում ընծառյուծը, որպես իշխանության խորհրդանիշ, մարդկանց պահպանում և պաշտպանության երաշխավոր, եղել է խորհրդանշական բարձր մակարդակով օժտված կենդանի: Ընծառյուծի խորհուրդը հայտնի է եղել նաև հին Կովկասում և Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ նրա կերպարի մասին պատկերացումներն էական առնչություններ են ցուցաբերում փոքրասիական մշակութային աշխարհի հետ: Այս աշխատանքում փորձ է արվում ներկայացնել ընծառյուծի վերաբերյալ Հայաստանից հայտնի հնագիտական և պատմական տվյալները՝ սկսած նոր քարի դարից մինչև միջնադար՝ կենտրոնանալով հատկապես մ.թ.ա. II հազ. և փոքրասիական առնչությունների վրա: Իրականացված հետազոտությունը բացահայտում է, որ ընծառյուծի մասին ընկալումները կարող են լինել արխետիպային՝ բնորոշ լինելով տարբեր մշակութային աշխարհներին իրարից անկախ: Սակայն հավանական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի հնագույն բնակչության համար գոյություն է ունեցել մեկ ընդհանուր ենթաշերտ կամ աղբյուր, որից սնվել են համապատասխան մշակույթները՝ սկսած նոր քարի դարից: Այդ առնչությունները կարող են բացատրվել նաև լեռնաշխարհի և կենտ-

րոնական Փոքր Ասիայի միջև առկա ակտիվ առևտրատնտեսական հարաբերություններով, որի ընթացքում տեղի է ունեցել առարկաների ու գաղափարների աշխույժ փոխանակություն: Ակնհայտ է, որ փոքրասիական և կովկասյան մշակութային աշխարհների միջև գոյություն են ունեցել սերտ կապեր, որոնք, սկիզբ առնելով վաղ երկրագործական հասարակությունների ընդերքում, շարունակվել են նաև հետագա ժամանակաշրջաններում:

Abstract – Archaeological and historical data show that in the Ancient Near East and the Aegean world the leopard, as a symbol of power, protector of people and provider of fertility, was an animal endowed with a high level of symbolism. The symbolism of leopard was also known in the ancient Caucasus and the Armenian Highland, where its image reveals particularly significant connections to the cultures of Asia Minor. This contribution attempts to present the archaeological material known from Armenia towards the leopard from the earliest periods to the Middle Ages, focusing on the 2nd millennium BC, and demonstrating possible connections with the peoples of Asia Minor. The research conducted indicates that the perceptions towards the leopard may be archetypal, characteristic of different cultural worlds independently of each other. However, it is very likely that there was a common substrate or source for populations of the Armenian Highland and Asia Minor, from which the respective cultures were nourished starting from the Neolithic period. The corresponding connections can also be explained by the active trade and economic relations between the Highland and central Asia Minor, during which an exchange of objects and ideas took place. It is obvious that there were deep connections between the cultural worlds of Asia Minor and the Caucasus, which began in the depths of early agricultural societies and continued until the Middle Ages.

Аннотация – Археологические и исторические данные показывают, что на Древнем Востоке и в Эгейском мире леопард был наделен высоким уровнем символизма как олицетворение власти, хранитель людей и гарант плодородия. Образ леопарда был известен также на древнем Кавказе и в Армянском нагорье, где в осмыслении этого животного обнаруживаются значительные связи с малоазийским культурным миром. В данной работе предпринята попытка представить археологический материал, известный из Армении от самых ранних периодов до средневековья, уделяя особое внимание II тыс. до н.э. и выявляя возможные связи с народами Малой Азии. Исследования показывают, что представления о леопарде могут быть архетипными, т.е. характерными для разных культурных миров независимо друг от друга. Но весьма вероятно, что существовал один общий для Армянского нагорья и Малой Азии субстрат или источник, из которого питались культуры этих регионов, начиная с эпохи неолита. Соответствующие отношения между Армянским нагорьем и Центральной Малой Азией также можно объяснить активными торгово-экономическими связями, в ходе которых происходил обмен предметами и идеями. Очевидно, что между малоазийским и кавказским культурными мирами существовали глубокие культурные связи, которые начались еще в период ранних земледельческих общин и продолжались до эпохи средневековья.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, Փոքր Ասիա, միջին բրոնզի դար, կապվազգիներ, ընծադյուծ:

Keywords – Armenia, Asia Minor, Middle Bronze Age, Felines, Leopard.

Ключевые слова – Армения, Малая Азия, средний бронзовый век, кошачьи, леопард.

Ներածություն

Ընծառյուծը կամ հովազը, ինձը, հովազառյուծը (*Panthera pardus* L.) այն գիշատիչ կենդանիներից է, որին վերապահված է եղել լուրջ խորհրդանշական դեր խաղալ Հին աշխարհում: Նրա երկարությունը 107–160 սմ է (երբեմն հասնում է 180-ի), պոչը՝ 75–110, բարձրությունը՝ 50–75, քաշը՝ 32–40 կգ և ավելի: Մարմինը համաչափ է, գեղակազմ, թաթերը լայն, ականջները կարճ ու կլոր: Գունային հենքը դեղնակարմրավուն է, որի վրա ցրված են վարդանախշաձև սև բծեր: Ապրում է մինչ 21 տարի: Ընծառյուծի կենսատարածքն է ենթասահարյան Աֆրիկան, Արևմտյան և Կենտրոնական Ասիայի սակավ հատվածները, եվրոպական Ռուսաստանի որոշ հատվածները, Հնդկաստանն ու Արևելյան Ասիան: Հայաստանում տարածված է ընծառյուծի անդրկովկասյան ենթատեսակը (*Panthera pardus ciscaucasica*), որը հանդիպում է հիմնականում երկրի հարավային շրջաններում (Մեղրիից մինչև Արարատի մարզ, տարածման հյուսիսային սահմանն անցնում է Գեղամա լեռների արևմտյան լանջերով, հմմտ. Гаспарян, Агаджанян 1974; Մարտիրոսյան, Պապանյան 1983, 90–96; Հակոբյան, Հակոբյան 2015, 146. *Panthera pardus ciscaucasica* = *saxicolor*, *transcaucasica* եզրը վերջերս կիրառվում է ողջ Կովկասի, հյուսիսային Իրանի և Թուրքմենստանի համար՝ ելնելով այդ տարածքներում ապրող ընծառյուծների ազգակցության հանգամանքից՝ Khorozyan et al. 2006):

Դեռևս Հին Արևելքում կատվազգիների սահմանումը դժվարություններ էր առաջացնում՝ վերջիններիս նմանության պատճառով, ինչն ակնհայտ է և՛ տեքստերում, և՛ պատկերներում (Heimpel et al. 1980–1983, 599–600): Պատկերագրության մեջ ընծառյուծի ամենաճանաչելի հատկանիշը երկարավուն մարմինն է և պուտիկները մաշկի վրա: Նշանակության տեսանկյունից ևս կատվազգիների գործառնությունները համընկել են. այսպես, առյուծն ու ընծառյուծը հաճախ նույն գործառնություն ունեին, օրինակ, արքայական համագոր խորհրդանիշներ էին (Ардаинба 1982, 105–106): Նույնը կարելի է ասել լեզվական տեսանկյունից. օրինակ՝ հայերենի *ինձ* բառը, ի սկզբանե նշանակել է առյուծ, ինչը մասնագետները բացատրում են հնագույն Հայաստանում ընծառյուծի անվան հնարավոր տարրուցման հանգամանքով (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 506):

Չնայած կատվազգիներին տարբերակելու հետ կապված բարդություններին, Հին Արևելքում և Էգեյան աշխարհում հաջողվել է ընդհանուր առմամբ առանձնացնել ընծառյուծի 175 պատկերագրական միավոր (կենդանին և նրա մորթին), որոնք թվագրվում են նոր քարի դարից մինչև երկաթի դար: Դրանք ամենահաճախը հանդիպում են Միջագետքում և Լևանտում (60 միավոր), ապա Եգիպտոսում (50 միավոր), Էգեյան աշխարհում (35 միավոր) և Փոքր Ասիայում (28 միավոր): Ընծառյուծի պատկերագրությունը ավելի քիչ է հանդիպում Իրանում և Կովկասում: Համապատասխան տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ընծառյուծն ունեցել է հետևյալ գործառնությունները, որոնք, հաճախ ներթափանցել են իրար մեջ՝ 1. իշխանության և ստատուսի խորհրդանիշ,

2. մարդկանց պահապան և օժանդակող, 3. պտղաբերության և կենսական շրջափուլի ապահովող (Nys, Bretschneider 2008, 4):

Ընծառյուծը հիշյալ վաղ հասարակություններում արժևորվել է երկու մակարդակներում՝ որպես կենդանի և որպես մորթի: Ընծառյուծի մորթին օգտագործվել է էգեյան աշխարհում, Եգիպտոսում և Ջագրոսում՝ որպես բարձր հասարակական դիրքի նշան, մինչդեռ Միջագետքում՝ որպես զինվորականության ցուցիչ: Եգիպտոսում հաճախ ընծառյուծի մորթին հիշվում է փարավոնին տրվող հարկային միավորների մեջ, օգտագործվում է որպես քրմերի և մահացածների հագուստ, ինչպես նաև ֆետիշ թաղման ծեսի ընթացքում (Nys, Bretschneider 2008, 3, 8): Ընծառյուծի մորթին հաճախ հերոսի խորհրդանիշ է. այն կրում են, օրինակ, հունական Հերակլեսը, Մենելաոսը, «աստվածակերպ» Ալեքսանդրոսը, տրոյական Պարիսը, իրանական «Շահնամեի» Ռուստամը, վրացական «Ընծենավորի» Տարիելը ևն (հմմտ. Орбели 1963, 345; Гамкрелидзе, Иванов 1984, 501, 507; Պետրոսյան 2017, 103; Тараян 2012, 75, 76):

Ընծառյուծի կերպարը հայտնի է հին Կովկասում՝ որպես վերնախավի, քաջության և ազնվականության խորհրդանիշ, ինչն իր արմատներով հասնում է հնագույն ժամանակներ: Այստեղ նույնպես ընծառյուծը որսորդ-տիրակալի կամ ասպետի ուղեկիցն է, իսկ նրա մորթին՝ հերոսի հագուստի կարևոր մասը, նրա խորհրդանիշը (Орбели 1963, 345–346; հմմտ. նաև Тараян 2012, 75–76): Ընծառյուծի վաղագույն պատկերը կովկասյան տարածաշրջանում հանդիպում է Մայկոպի մեծ դամբարանաթմբի (մ.թ.ա. IV հազ.) արծաթե անոթներից մեկի (Кореневский 2004, рис. 4), իսկ հերոս-ընծառյուծ առնչության վաղագույն օրինակը՝ Քարաշամբի արծաթե գավաթի (մ.թ.ա. XXII–XX դդ.) վրա, որտեղ վարազ սպանող հերոսին, որպես գերբնական ուժ/ նախնիներ, օժանդակում են առյուծներն ու ընծառյուծները (Оганесян 1988, 156):

Պատահական չէ, որ հետագա դարերի Հայաստանում ընծառյուծը հանդես է գալիս «իբրև արտադրող ուժի խորհրդանիշ, որին առընթեր, իբրև մեծ պաշտամունքի առարկա ներկայացնող աստվածություն, այս երկրում մի առանձին պաշտամունք էր նվիրված» (Խաչատրյան 1933, 446; հմմտ. Մկրտչյան 1980, 144): Այս աշխատանքը մասնավորապես ներկայացնում է Հայաստանից հայտնի համապատասխան հնագիտական և պատմական նյութերը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով ցուլ-ընծառյուծ-վիշապ սեմանտիկ բույլին:

Ընծառյուծի մասին վկայությունները հին Հայաստանում

Կատվազգիների (մասնավորապես ընծառյուծի/առյուծի) մնացորդներ, այդ թվում՝ ատամներ են հայտնի Հայրավանքի հուղցենյան նստվածքներում (Межлумян 1988, 27): Ընծառյուծը՝ որպես որսորդ, որսի մասնակից, տոտեմ, պահապան, կանացի սկզբի խորհրդանիշ, հանդիպում է արդեն Հայաստանի ժայռապատկերներում, որոնք թվագրվում են նոր քարի դարից մինչ երկաթի դար (մ.թ.ա. VII–I հազ.) (Межлумян 1988, 148–152; հմմտ. Մարտիրոսյան 1978, 59, 64, նկ. 68; Մարտիրոսյան 1981, 43–44; Тараян 2012, 77; Knoll et al. 2013,

217–219): Վաղ բրոնզի դարում (մ.թ.ա. XXXV–XXIV դդ.) տվյալներ գրեթե չկան. հիշենք միայն, որ Շենգավիթ բնակավայրի կավե արձանիկներից մեկը մեկնաբանվել է որպես կատվազգի (Байбуртян 2011, 54, рис. 16):

Միջին բրոնզի դարից սկսած տվյալներն ավելանում են: Այստեղ առաջին հերթին կցանկանայինք հիշատակել Իրինդի վիշապաքարը (Իրինդի հուշարձանախմբի մասին տե՛ս Դանիելյան, Բորոխյան 2018): Այն յուրահատուկ ձև ունի՝ նմանվում է «եգիպտական սարկոֆագի» և կրում է նախադեպը չունեցող պատկերագրություն. երկգլխանի վիշապաքարը վերնամասում ունի ցլի գլուխ, որի տակ ընծառյուծի գլուխ է և նրա վար իջնող մորթին: Արդեն վիշապաքարերի առաջին հետազոտողները XX դ. սկզբներին ուշադրություն են դարձրել վիշապ-կատվազգի սեմանտիկ կապի վրա (Март 1930; 1931): Գեղամա լեռների Մաղալներ 1 վիշապաքարը Յ. Սմիռնովի արխիվային մի գծագրում ներկայացված է առյուծի գլխով (Смирнов 1910, 55; Смирнов 1912, 11): Նույն Գեղամա լեռներին վերաբերող Ատրպետի գծանկարներից մեկում առյուծագլուխ վիշապաքար է պատկերված (Ատրպետ 1912, 17): Վերջինս առյուծի պատկերով վիշապաքար է հիշում նաև Թորթումի լեռների Զիարեթ լճակի շրջանում (Ատրպետ 1929, 170; հմմտ. Պետրոսյան 2015, 18):

Ընծառյուծների վերաբերյալ տվյալներն հիմնականում արտահայտված են միջին բրոնզի դարի վաղ փուլերին վերաբերող վաղ դամբարանաթմբերի/մարտկոպի-բեդենյան (մ.թ.ա. XXIV–XXII դդ.) և թռեղք-վանածորյան մշակույթի վաղ փուլերի (մ.թ.ա. XXII–XX դդ.) դամբարանային համալիրներում և պատկերագրության մեջ, ինչպես նաև՝ ուշ փուլերին վերաբերող թռեղք-վանածորյան, կարմիր-բերդյան, սևան-արցախյան մշակույթների (մ.թ.ա. XX–XVI դդ.) ու միջին բրոնզից ուշ բրոնզ անցումային փուլի (մ.թ.ա. XVI–XV դդ.) դամբարանային համալիրներում:

Այսպես, Ջողազի N 1 բեդենյան դամբարանաբլուրում ցլան և ձկան ոսկորների հետ մեկտեղ հատակին հայտնաբերվել են գիշատիչ կատվազգիի մագիլներ, որոնք ենթադրում են փռված մորթու մասին (Սիմոնյան 2009, 220): Ներքին Նավերի թանկարժեք գտածոներով հարուստ իշխանական N 1 դամբարանում (միջին բրոնզի դարի սկիզբ), ի թիվս այլ կենդանիների, գտնվել են ընծառյուծի և առյուծի ֆալանգներ, որ մնացել էին մորթու մեջ (Simonyan, Manaseryan 2013, 176, 184; Симосян 2014, 274; Սիմոնյան 2022, 23, 25, 47, 49. դամբարանում առկա են եղել նաև խոշոր/մանր եղջերավորների, արագիլի և ձկների ոսկրեր՝ Սիմոնյան 2022, 49–51): Խոշոր կատվազգի գազանի ատամներ և ոսկրի բեկորներ են հայտնաբերվել Վերին Նավերի N 34 և 40 դամբարանաբլուրներից (վաղ դամբարանաթմբերի/վաղ թռեղքյան մշակույթ): Ի դեպ, N 34-ում ի հայտ է եկել նաև վիշապաքար հիշեցնող գետաքարե փոքրիկ արձանիկ/մանրակերտ: Այստեղ, զոհարանի քարերին կից, գտնվել են միջին բրոնզի դարին բնորոշ դարչնագույն կավանոթների բեկորներ, վանակատե միջուկ և ցլեպից պատրաստված շեղք, ոսկրի մի բեկոր: Կառույցի կենտրոնական մասում խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների բեկոտված ոսկորներ էին, կենդանիների ատամներ (մեկը խոշոր կատվազգի գազանի), կարմիր և սև կավանոթների

բեկորներ, վանակատի ցլեպներ, մեծ քանակությամբ ածուխ: Լիցքի քարերի մեջ, վիշապաքարի հարևանությամբ, բացվեց բոլորածև փոսիկով տուֆից սանդաքար (Սիմոնյան 2006, 32; Santrot 1996, 59. հմմտ. հեղինակի հոդվածը՝ Բոբոխյան և այլք 2019, 561–563):

Կատվազգիների և մասնավորապես ընծառյուծների ոսկորներ են հայտնաբերվել նաև Վերին Նավերի միջին բրոնզի դարի ուշ փուլերի (թռեղք-վանածորյան, կարմիր-բերդյան, սևան-արցախյան մշակույթներ) N 12 (Симоныа 1990, 190, 208; Սիմոնյան 2006, 88, 136), N 31 (Սիմոնյան 1997, 6–7; 2006, 89–94) և N 33 (Սիմոնյան 1987ա, 15) (ատլանտ և ոսկրի այլ մասեր), ինչպես նաև միջին և ուշ բրոնզի սահմանի N 15 (ատամ) դամբարանաբլուրներից (Սիմոնյան 1987բ, 56; 2006, 108, 137): Սրանք վերնախավային դամբարաններ են՝ հարուստ հնագիտական նյութով և կենդանական զոհաբերություններով. իսկ N 15 դամբարանում ի հայտ է եկել անոթ՝ վիշապի և նրա դեմ գոտեմարտի պատկերագրությամբ (Սիմոնյան 1995): Քարաշամբում ևս հայտնաբերվել են կատվազգիի ոսկրաբանական մնացորդներ (տեղեկությունը հստակ չէ՝ Ն. Մանասերյան, բանավոր հաղորդում, 25.03.2021):

Թռեղք-վանածորյան մշակույթի վաղ փուլին վերաբերող Քարաշամբի մեծ դամբարանաբլուրից հայտնաբերված արծաթե անոթի առաջին, չորրորդ և վեցերորդ զարդագոտիներում պատկերված են 14 ընծառյուծներ, որոնք «շատ ռեալիստորեն» են պատկերված (Nys, Bretschneider 2008, 14; Հմայակյան 2023, 49–52): Չորրորդ զարդագոտում տեսնում ենք նաև առյուծ, որը հարձակվում է ցլի վրա, իսկ միջազեռքյան խառնեակ Անզուդն ունի առյուծի գլուխ (Оганесян 1988; Boehmer, Kossack 2000), մինչդեռ դիմային հատվածում ծուկ է (Արմեն Պետրոսյան, բանավոր հաղորդում, 17.12.2019): Գավաթի առաջին զարդագոտու կենտրոնում պատկերված է երկար կախված պոչով կենդանի, որով նա տարբերվում է կարճ պոչերով առյուծներից և ընծառյուծներից: Նա աղեղնավոր հերոսի հետ հորիզոնական առանցք է կազմում, որից աջ ու ձախ պատկերված են հինգական կարճ, վեր բարձրացած պոչով կենդանիներ: Երկար պոչով կենդանին հիշեցնում է այդ դարաշրջանին բնորոշ «հիբրիդ» առյուծ-վիշապ: Նրա անմիջապես ներքևում պատկերված է բարձր սեղան, որի կենտրոնի «ժապավենը», ամենայն հավանականությամբ, վիշապի պոչն է, ձախ կետավոր նախշով ոտքն ընծառյուծի է, իսկ աջ ոտքը՝ առյուծի (Ջոհրաբյան 2022, 208):

Չորսական ընծառյուծների և առյուծների (ու դրանց ընթացքը խախտող թերևս էգ առյուծի) հերթագայություն է պատկերված արծաթե մի անոթի վրա, որ պահվում է Էբնյոթերի հավաքածուում (Գերմանիա) և թվագրվում է մ.թ.ա. III հազ. վերջերով: Անկասկած, այս անոթը պատկանում է նույն մշակութային աշխարհին, ինչ Քարաշամբի գավաթն է. չի բացառվում, որ դրանք նույնիսկ նույն արհեստանոցում պատրաստված լինեն (Boehmer 2002, 203–205, Abb. 13): Այս գավաթների կատվազգիների պատկերագրությունը զուգահեռներ է գտնում թռեղք-վանածորյան մշակույթի այլ հուշարձաններում (Bobokhyan 2008, Abb. 18/2, 25/2, 44/1, 52/3. դրանցից վաղագույնը Յնորիի առյուծի ոսկե արձանիկն է, որի

պատկերը էական նույնություններ է ցուցաբերում Իրինդ 1-ինի հետ՝ Дедабрия-вили 1979, 25; Giemisch, Hansen 2018, 248–255, 234–237): Քննարկվող համատեքստում հատկապես ուշագրավ է ընծառյուծների և առյուծների դիմահայաց/զույգ պատկերագրությունը: Կենաց ծառի շուրջ իրար նայող թռչունների, այծի, ցուլի, ընծառյուծի բինար պատկերագրությունը տարածված է եղել հատկապես Փոքր Ասիայում (հմմտ. Չաթալ հույուկի դիմահայաց ընծառյուծներին) և Հայաստանում, կապված է աշխարհի մոդելավորման և բնության վերածնունդ խորհրդանշող Թամուզ-Ադոնիս-Արա ոճի աստվածությունների հետ: Խեթա-ուրարտական շրջանում այս պատկերագրությունը ստանում է ավելի ընդգծված և կանոնիկ ոճ (Демирханян 1982, 161–162; 1985; Абрамян, Демирханян 1985, 78; Տիգրանյան 2009): Առյուծի միջինբրոնզեդարյան պատկերագրությունը զուգահեռներ է գտնում նաև Ռիգվեդայի մշակութային աշխարհում (Гуни 2003, 83–84):

Ուշ բրոնզի (մ.թ.ա. XVI–XIII դդ.) և վաղ երկաթի (մ.թ.ա. XII–VII դդ.) դարերում ևս առկա են հիմնականում առյուծի, բայց նաև ընծառյուծի պատկերներ: Այսպես, միջին բրոնզի դարի ամենավերջի և ուշ բրոնզի դարի դամբարաններում (Շիրակավան, Լճաշեն, Դվին, Օշական, Վանաձոր, Մեղրաձոր, Ալազանի, Կարաջամիրի) հայտնվում են առյուծի պատկերով բրոնզե արձանադրոշներ և ոսկյա զարդեր (Ավետյան 2000, աղ. 1/1; Թորոսյան և այլք 2002, աղ. 14/1; Сурхачев 2005, илл. 1; Գրիգորյան և այլք 2016, նկ. 46, 57, 74; Πορρεβοва 2011, таб. 8/2; Պետրոսյան 2018, 136): Դրանցից միայն մեկի՝ Լոռի բերդի ուշբրոնզեդարյան արձանադրոշի արու եղջերվի ետևում երևում են երկու կատվազգիներ, որոնք հավանաբար ընծառյուծներ են (Դեվեջյան 1982, 140, 145–147; 2022, 81):

Զինված հերոսների միջավայրում ընծառյուծներ են պատկերված Հաքարիի ուշ բրոնզ-վաղերկաթեդարյան արձանիկներից երկուսի վրա. դրանցից մեկում ընծառյուծը հերոսի գլխի աջ կողմում է, իսկ մյուսում, արձանի ստորին հատվածում, տեսանելի է ընծառյուծ, որի պոչը բռնել է մահակ կրող մի մարդ (Sevin 2005, 32, 44, 85, 87, 104): Մեծամորի N 9 և 12 վաղերկաթեդարյան դամբարաններից հայտնի են արծաթե գոտու վերադիր՝ ոսկե երկու վազող առասպելական կատվազգու տեսքով, ինչպես նաև կավի շաղախից պատրաստված, ջնարակապատ կատվազգու արձանիկ, որի կլոր աչքերը ընդելուզված են լաջվարդատիպ մածուկով (Քալանթարյան 2007, աղ. LXIX; Փիլիպոսյան և այլք 2013, 8, 18): Դիլիջանից հայտնի վաղ երկաթի դարով թվագրվող ծիսական որսի տեսարանով անոթի վրա պատկերված է ձիերով լծած երկանիվ կառք, որը մի մարդ է վարում, ինչպես նաև՝ վեց կենդանիների շարք, որոնց առջևում երկարականջ կատվազգի է, ապա՝ այծեր և մի ուլիկ. ընդ որում, բոլորի մեջ կետեր են լցված (Գրիգորյան և այլք 2016, նկ. 77):

Ընծառյուծներ ի հայտ են գալիս երկաթեդարյան բրոնզե գոտիների վրա, որոնք հայտնաբերվել են Աստղի բլուրում (որսի տեսարան՝ ձիու վրա նստած մարդիկ որսում են եղնիկներ և թռչուններ, որոնց տակ 8 շներ են, իսկ միջակայքում՝ 4 ընծառյուծներ), Բջնիում (4 ընծառյուծներ), Թաքիայում (եղնիկի հետևից վազող ընծառյուծ), Կարմիր բերդում (երկու մարդ կենաց ծառի մոտ և

երեք շարքով 6 կատվազգիներ), Սամտավրոյում (նետով կանգնած մարդը որսում է եղնիկ, որի հետևում ընծառյուծ է, իսկ վերջինիցս վերև՝ օձ) (Esayan 1984, Abb. 15/51, 19/56; Castelluccia 2017, 61–62, nos. 275, 316, 327. Սամտավրոյի համար հմմտ. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 507):

Նույն մշակութային գոտուն պատկանող հյուսիսարևմտյան Իրանի ուշ բրոնզ-երկաթեդարյան բրոնզե մի թիթեղի վրա արված պատկերում աստվածուհին նստած է մարտակառքին, որը քաշում են երկու ընծառյուծ, որոնցից մեկի բերանից ջրի շիթեր են հոսում. առջևում յոթ գլխանի վիշապ է (Amiet 2006; Nys, Bretschneider 2008, 41–42, Fig. 73): Այս դրվագը զուգահեռ է գտնում Հասանլուի հայտնի ոսկե գավաթի համաժամանակյա պատկերագրության մեջ, որտեղ աստվածային մարտակառքը քաշում է ցուլը, որի բերանից նույն ջրի շիթերն են հոսում, իսկ հաջորդ աստվածության եռագլուխ վիշապներով գահը դրված է առյուծի վրա (Winter 1989): Խուռիական վիշապ Ուլիկումիի առասպելը հիշեցնող այս դրվագը ուղղակիորեն կապվում է վիշապաքարերի հետ (Բորոխյան և այլք 2019, 448–459):

Հավելենք նաև, որ միջին ասորեստանյան արքայական տեքստերը, Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնականն և հարավային շրջաններում գտնվող Նաիրի երկրներ իրականացված արքայական որսի ժամանակ, հիշատակում են, ի թիվս այլոց, ընծառյուծներ (Дьяконов 1951, 281):

Ուրարտական շրջանում ընծառյուծի մասին տվյալները սակավ են (հմմտ. Göktepe 2020, 39–42, 48, 50–53): Ուրարտական տեքստերում ընծառյուծ փաստորեն չի հիշատակվում, ծիսական պատկերագրության մեջ ընծառյուծը նույնպես բացակայում է: Սակայն վազող ընծառյուծ պատկերված է վայրի ցլի, հորթի և կենաց ծառի միջավայրում՝ Էրեբունիի որմնանկարների արքայական մարտակառքով որսի մի տեսարանում (Հովհաննիսյան 1973, 20–22, նկ. 30–31; Ходжаев и др. 1979, 64, 79, рис. 52): Ուշագրավ է Կարմիր բլուրից հայտնի կատվի ականջներով կանացի արձանիկը (Есаян 1980, 35): Այսուհանդերձ, ուրարտական պատկերագրության մեջ և կրոնում բավականին տարածված է ցուլ-առյուծ համադրությունը (Petrosyan 2015, 72): Ընծառյուծի/հեպարդի ոսկրի (ծնոտի) միակ գտածոն հայտնի է Արգիշտիխինիլի մետաղագործի արհեստանոցից, որը կարող էր օգտագործվել բժշկության մեջ (Мартиросян 1974, 143–144; Մարտիրոսյան 1981, 44. ընծառյուծի, մասնավորապես նրա ջղերի՝ խեթական բժշկության մեջ կիրառվելու մասին տե՛ս Heimpel et al. 1980–1983, 605): Հավելենք, որ կատվազգիների (մասնավորապես ընծառյուծի/առյուծի) մնացորդներ են հայտնի Լոռի Բերդի 56–2 դամբարանում (մ.թ.ա. VII–VI դդ. սահման) (Ռ. Դավթյան, բանավոր հաղորդում, 23.03.2021):

Ընծառյուծի կերպարը հայտնի է նաև անտիկ շրջանի Հայաստանում՝ քիչ հնագիտորեն և առավելապես ըստ գրավոր աղբյուրների: Ենթադրվում է, որ հեթանոսական Հայաստանում եղել է ընծառյուծի վրա կանգնած Մայր աստվածուհու պատկերագրություն (Лисицян 1958, 48, таб. XXXIV/2, XXXV/1, 2, XXXVII/1, XXXVIII): Սիսիանի իշխանական դամբարանի արձաթե ոսկեջրած մեդալիոնի

վրա (մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կես) պատկերված է արծվի հաղթանակը ընծայումի նկատմամբ, ինչը կապվում է Դիոնիսոսի հետ (Manaseryan 2009): Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Փիլոստրատոսի այն տեղեկությունը, ըստ որի, հայոց Արշակունի մի արքա Դիոնիսոսին ընծայում է նվիրաբերել (հմմտ. Лисициан 1958, 48; Սիմոնյան 2017, 202): Երկու ընծայումների կողմից քաշվող Դիոնիսոսի մարտակառքի մոտիվն ունի փոքրասիական արմատներ (Haas 1981, 111): Դիոնիսոսը այս համատեքստում առնչվում է նաև վիշապին. Կադմոսի ցուլ-առյուծ-վիշապային կերպարը (նա կրում է առյուծի մորթի, որը պաշտպանում է նրան վիշապից) վերարտդրված է նաև նրա թռռան՝ Դիոնիսոսի մեջ, որի հիմնական կերպարներից են ցուլը, առյուծը, ընծայումը և վիշապը (Грейс 1992, 39, 77):

Մովսես Խորենացին (I, ԻԶ) բերում է հայոց արքա Տիգրանի (մ.թ.ա. VI դ.) մասին մի գրույց, ըստ որի, նրա հակառակորդ Ածահակի/Վիշապի երազում հայոց երկրում երևում է բարձր մի լեռ (Մասիսը), որից հետո հայտնվում է մի կին ու ծնում երեք դուստրուհի. մեկն՝ առյուծ հեծած, երկրորդն՝ ընծայում, իսկ երրորդը, վիթխարի վիշապ սանձած, արշավում էր Մարաստանի վրա: Ողիսականում հանդիպող աստված-ծերուկի կերպափոխումը տարբեր կենդանիների՝ առյուծի, վիշապի, ընծայումի, վարազի և ի վերջո ջրային հորձանքի ու ծառի, մասնագետները համեմատում են Խորենացու հիշյալ առասպելի հետ, որտեղ նկատվում է առյուծ-վիշապ-ընծայում սեմանտիկ առնչությունը, որն առկա է նաև կելտական ու գերմանական պատկերացումներում (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 501–503; Иванов 1978, 157; Иванов 1992, 48): Ընծայումի հետ կապված՝ Խորենացուն վերագրվող ևս մի հիշատակություն կա. նա համարվում է Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ» երկի թարգմանիչը, որտեղ նկարագրվում է Հնդկաստանի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվող սրբազան պուրակը՝ Արեգակի (արական) և Լուսնի (իգական) պատգամախոս ծառերով, որոնց վրա առյուծի ու ինձի մորթիներ էին կախում՝ համապատասխանաբար որձ և էգ կենդանիների: Ենթադրվում է, որ հիշյալ նկարագրությունը կարող է առնչվել հայ իրականության հետ (հմմտ. Բոբոխյան և այլք 2019, 476): «Սասնա ծռեր»-ում ևս բացահայտվում է կատվազգու կապը վիշապի հետ. նախ, ընծայումը հիշվում է Դավթի քշած կենդանիների ցանկում, ապա Մհերը հաղթում է ճամփաներ փակող առյուծին: Սանասարի դեպքում առյուծի փոխարեն վիշապն է, որ առանց մարդագողի թույլ չի տալիս ջուր խմել: Առաջին տարբերակում վիշապի փոխարեն առյուծի հանդես գալը ապացուցում է, որ վիշապը այստեղ կերպափոխվում է առյուծի (Орбели 1968, 183–184; Ավդալբեգյան 1969, 43–44): Առյուծ-վիշապ-ցուլ (հմմտ. Բոբոխյան և այլք 2019, 39, 42, 76, 81–6, 91, 93, 94, 95, 113–116, 144, 145, 192, 194, 198, 261–263, 265, 269, 335, 339, 372, 381, 385, 388, 402, 406, 417, 420, 421, 423, 476) և ընծայում-վիշապ-ցուլ (հմմտ. Բոբոխյան և այլք 2019, 78, 86, 95, 221, 268–269, 416, 420, 421) սեմանտիկ կապն արտահայտված է հայկական մշակույթի բազմաթիվ մակարդակներում, ընդհուպ գեղարվեստական գրականություն (հմմտ. Բոբոխյան և այլք 2019, 269): Հայկական դիցաբանության մեջ հիշվում

են նույնիսկ «վիշապառնություն» և «վիշապառնություն քաջ» խառնեակները: «Վիշապաքաղ» բառի մեկնության համատեքստում Ղ. Ալիշանը գրում է, որ քաղն իր անհանգիստ բնավորության պատճառով զուգավորվում է տարբեր էակների հետ, այդ թվում՝ վիշապի, եղջերվաքաղի, վիշապառնության: Վերջինս բաղադրված է երեք տեսակից. գլուխը քաղի է, մարմինը և ճիւղերը՝ առնետի, պոչը՝ վիշապի, նման հունական քիմեռին (Ալիշան 2002, 92–94. հմմտ. Ագերեան, Ճելալեան 1865, 764; Տաղավարեան 1909, 58; Մնացականյան 1980, 408–409; Սրվանձությանց 1978, 122; Աբեղյան 1975, 82; Հարությունյան 2001, 13): Ուշագրավ է, որ նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել առնետին առնչվող բարձրլեռնային սրբավայրեր, որոնց թվում նշանավոր էր Անահիտի սրբավայրը (Աթոռ Անահիտայ) Եկեղյաց գավառի Առնետ լեռան վրա (Փավստոս Բուզանդ V, XXV; հմմտ. Էփրիկյան 1902, 240):

Միջնադարում ևս ընծառությունի կերպարը շարունակում է ապրել: Ուշագրավ է ցույց-ընծառություն-վիշապ սեմանտիկ կապի հարատևությունը հայկական (Степанян, Чакмакчян 1971, рис. 92, 124–125; Thierry 2005, 120, рп. 62) և վրացական (Առաքելյան 1949, նկ. 74, 75) պատկերաբանողական: Այդ գույգը (նաև ցուլ + առնություն) տեղ է գտնում հայկական իշխանական տների՝ Արշակունիների, Խաղբակյանների, Օրբելյանների զինանշանային համակարգում (Тарахян 2012, 78. հմմտ. նաև Անիի զինանշանը՝ Орбели 1963, 345–346): Ընծառություն/հովազը առկա է Աղթամարի եկեղեցու արևմտյան, արևելյան, հարավային (գլուխը՝ դուրս ընկած ականջներով ու կլոր աչքերով) և հյուսիսային (ամբողջովին, քայլող դիրքում) պատերին (Орбели 1968, 127, 131, 149, 190, 192, таб. XXIV, XLVII): Վիշապի կողմից Հովնանին կուլ տալու դրվագը ի հայտ է գալիս Աղթամարի և Խախուրի տաճարների պատկերագրության մեջ. այստեղ ծավալիրեջը ոչ թե ամբողջովին ծուկ է, այլ՝ սենմուրվ, որի գլուխը ավելի նման է կատվագու, և հիմնականում ձկան պոչն է հուշում նրա ձկնային բնույթը (Միքայելյան 2018; Акопян 2019, 353): Երկու եկեղեցիների պատկերագրության մեջ էլ առկա է ցուլ-առնություն պայքարող գույգը: Վիշապաքաղ Ս. Սարգիսը միջնադարյան պատկերագրության մեջ նիզակահարում է վիշապին կամ այլ գազանների, որոնց թվում՝ ընծառություն և առնություն (Հարությունյան, Քալանթարյան 2002, 81, 95; Հարությունյան 2006, 437; Բորոխյան և այլք 2019, 416): Հիշարժան է նաև Անիի քարանձավային դամբարաններից գտնված կտորի՝ ոսկեթելով արված ընծառությունի և վագրի/առնությունի պատկերը (Քալանթարյան 2007, աղ. CXXVIII; հմմտ. Пескарева, Баликян 1982, 84):

Կատվագրիների մասին պատկերացումներ են եղել նաև նոր շրջանի Հայաստանում: Ըստ այդմ, կատուն անձեռնմխելի կենդանի է, որին սպանելը մեղք է՝ ավելի, քան մարդուն: Անձրև գալու վերաբերյալ գուշակություններ էին անում նաև կատվի վարմունքից: Կատուն կապվում էր պտղաբերության պաշտամունքին առնչվող շվոտի հետ (Լալայան 1901, 115; 1988, 171–172, 427; Սամուելյան 1931, 192–193; Ղանալանյան 1969, 71, 123; Բդոյան 1972, 487; Харатян 1989, 46,

49. վիշապի համար որպես կատվի հմմտ. Աճառյան 1979, 341; վիշապի՝ որպես կատվի բեղեր ունեցողի համար հմմտ. Հարությունյան 2006, № 134, 114):

Ամփոփելով վերն ասվածը՝ նշենք հետևյալը: Բուն ընծառյուծը Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային միջավայրում ի հայտ է գալիս սկսած հիմնականում միջին բրոնզի դարից: Ջողազի N 1, Ներքին Նավերի N 1, Վերին Նավերի N 12, 15, 31, 33, 34, 40 դամբարանների հնագիտական գտածոները (ընծառյուծի մորթի, ոսկոր/ատամ, վիշապաքարի մանրակերտ, անոթ համաշխարհային վիշապի և նրա դեմ գոտեմարտի թեմայով), ինչպես նաև Քարաշամբի և Էբնյոթերի հավաքածուի արծաթե անոթների պատկերագրության տվյալները (ընծառյուծների երթ, վիշապի պոչ, ընծառյուծի և ցլան ոտք, առյուծ-ցուլ հակամարտություն, Անզուդ՝ առյուծ-ծուկ-վիշապ-լեռ-կենաց ծառ-փոթորիկ խորհրդանշներով) հստակ սեմանտիկ կապ են բացահայտում ընծառյուծ-ցուլ-վիշապ համատեքստում՝ մասնավորապես առնչվելով Իրինդի վիշապաքարի պատկերագրական բովանդակությանը: Այս առնչությունը հստակորեն արտահայտվում է նաև քննարկվող երևույթների համաժամանակության մեջ, քանի որ բոլորն էլ վերաբերում են միջին բրոնզի դարին:

Թեև միջին բրոնզի դարից հետո ընծառյուծի վերաբերյալ տեղեկությունները քչանում են, սակայն, այնուամենայնիվ, նրա կերպարն առկա է նյութական մշակույթում և գրավոր աղբյուրներում: Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում ընծառյուծը հայտնվում է բրոնզե արձանադրոշի, ջնարակապատ արձանիկի, արծաթե գոտու վերադիրի, աստվածուհու՝ մարտակառքին լծված պատկերի ձևով (Լոռի բերդ, Մեծամոր, հյուսիսարևմտյան Իրան), բրոնզե գոտիների վրա (Աստղի բլուր, Բջնի, Թակիա, Կարմիր բերդ, Սամտավրո): Ուշագրավ է նրա կապը հերոսի (Հաքարի), մարտակառքի (Դիլիջան, հյուսիսարևմտյան Իրան), վիշապի (հյուսիսարևմտյան Իրան) հետ, ինչն ընծառյուծին բնորոշ հատկանիշ է նաև հարակից մշակութային գոտիներում:

Ուրարտուի գոյության շրջանում ընծառյուծն հազվադեպ է պատահում (Էրեբունիի որմնանկարներ՝ կրկին մարտակառքի համատեքստում, Արգիշտիխինիլիի և Լոռի բերդի ընծառյուծի ծնոտի գտածոն և հնարավոր կապը բժշկության հետ):

Ընծառյուծը նորից հայտնվում է անտիկ՝ նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող հնագիտական տվյալներում (Սիսիանի դամբարան), գրավոր աղբյուրներում և այդ շրջանին առնչվող առասպելական տեքստերում (Փիլոստրատոս, Մովսես Խորենացի, «Սասնա ծռեր»), որոնք հստակորեն ցույց են տալիս ընծառյուծի կապը մեռնող-հարություն առնող աստվածության, որսի, վիշապի, ջրի աղբյուրի հետ:

Ուշագրավ է, որ միջնադարում ընծառյուծի կերպարն է՛լ ավելի հաճախ է հայտնվում, այդ թվում՝ պատկերաքանդակում (իշխանական զինանշաններ, եկեղեցական քանդակ), որտեղ հստակորեն նկատվում է ընծառյուծ-ցուլ-ծուկ-վիշապ արխաիկ սեմանտիկ բույլը (Աղթամար, Խախու, Անի):

Ընծառյութի ընկալման և պատկերման զուգահեռները

Ընծառյութի վերաբերյալ Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի պատկերացումները զուգահեռներ են գտնում Հին Արևելքում և Էգեյան աշխարհում, սակայն դրանք առավել մոտ են կանգնած փոքրասիական ընկալումներին և հաճախ նույնիսկ նույնանում են դրանց հետ: Ինչպես վերն արդեն նշեցինք, թեև փոքրասիական պատկերագրական միավորները քանակական առումով զիջում են Միջագետքին, Լևանտին, Եգիպտոսին և Էգեյան աշխարհին, սակայն դրանք ամենավաղն են և, կարելի է ասել, ամենաարմատականը, որոնք հստակորեն ցույց են տալիս ավանդույթի գոյությունը տարածաշրջանում՝ սկսած վաղ երկրագործական հասարակությունների գոյության շրջանից:

Խեթական ընծառյութի (*parsana-*) պաշտամունքի ակունքները հասնում են նորքարեդարյան Փոքր Ասիա: Ընծառյութի ոսկրի մնացորդներ և պատկերներ համապատասխան արձանների վրա հանդիպում են արդեն նախախեցեգործական Գյոբեկլի թեփում (մ.թ.ա. X–VIII հազ.). այդ արձանների վրա առկա են նաև մերձընծառյութային կենդանիների՝ ցլի և վարազի պատկերներ: Իսկ նույն շրջանին և մշակույթին պատկանող Նեվալի չորիում ի հայտ է գալիս ընծառյութի մորթով մարդու արձանիկ (*Peters, Schmidt 2004, 183–185, 210–211; Lichter 2007, 84, 197, 268, 293*): Խեցեգործական նոր քարի դարում ընծառյութի կերպարն ավելի է տարածվում, ինչի մասին են վկայում Չաթալ հույուկի տվյալները (մ.թ.ա. VII–VI հազ.): Այստեղ ընծառյութը հանդիպում է որմնանկարներում («Ընծառյութների սրբավայր») և արձանիկների ձևով (աստվածուհիներ, որոնք կրում են ընծառյութի մորթուց գլխարկ, նստած են ընծառյութի վրա, հագել են ընծառյութի մորթի, պարում են ընծառյութի մորթի հագած, իսկ Հաջիլարի արձանիկներից մեկը պատկերում է ընծառյութին սնող աստվածուհու) (*Mellaart 1965, 108; Haas 1981, 105–106; Hodder 2006; Meece 2006*. Խեթական *ընծառյութ* բառի նախախեթական հիմքերի մասին տե՛ս Иванов 1978; 1980, 135): Այստեղ բացահայտվում է նաև ընծառյութի ու ցլի առնչությունը. ցուլը մարմնավորում է Ամպրոպի արական, մինչդեռ ընծառյութը՝ Մայր աստվածությանը, որը կրում է ընծառյութի մորթի, նստում ընծառյութով եզերված գահին, ձեռքին ունենում ձագ ընծառյութներ, մի հատկանիշ, որ հետագայում առկա է խեթական միջավայրում: Վերջիններիս կրոնական համակարգն արտահայտում է, բացի բուն խեթականից, նաև տեղաբնիկների, հատկապես խաթերի հնագույն աշխարհայացքը: Այդ վաղագույն պատկերացումները որոշակի զուգահեռներ են գտնում նաև Հայաստանում: Օրինակ՝ Չաթալ հույուկի ընծառյութների պատկերները համեմատվում են Գեղամա լեռների ժայռապատկերների հետ (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 24): Չաթալ հույուկի մի որմնանկարում ընծառյութի մորթի հագած որսորդների՝ եղնիկի և վարազի վրա հարձակման դրվագը համեմատվում է Քարաշամբի արծաթե անոթի առաջին զարդագոտու պատկերների հետ (*Оганесян 1988, 156*):

Իսկ, ի՞նչ դեր է խաղում ընծառյութը խեթական կրոնական համակարգում, և ի՞նչ առնչություններ են նկատվում Հայաստանից հայտնի տվյալների հետ:

1. Խեթերի մոտ ընծառյուծը արքայական կենդանի է, արքայի կենդանական թափորի կարևոր անդամը: Ընծառյուծը նաև զոհաբերման առարկա է (Haas 1982, 15–18, 38–40, 80, 82, 174, 218–219; հմմտ. Ардзинба 1982, 106; Тараян 2012, 73–78. ընծառյուծի և առյուծի աստամների ձոնման ծիսական գործողության մասին տե՛ս Иванов 1978, 156): Ընծառյուծն առկա է տաճարական կենդանիների ցուցակում և մասնակցում է ծեսերին: Այսպես, երբ խեթական արքա Փիթհանան մ.թ.ա. XVIII դ. գրավեց Կանիս քաղաքը և այն դարձրեց իր նստավայրը, կառուցեց/վերանորոգեց նաև տաճար Տարիու, Սիուս և Հանվասուիտ աստվածությունների համար, որին կից հիմնեց գազանանոց՝ հետևյալ կենդանիներով՝ առյուծներ, վարազներ, եղնիկներ, քարայծեր, ընծառյուծներ: Գրեթե նույն կենդանիներն են ի հայտ գալիս Կիլամ կոչված տոնի կենդանիների շքերթի հաստվածում: Այս տոնի հաջորդ մասում պարզ է դառնում ընծառյուծի և վարազի կապը Ինարա աստվածուհու հետ. նա նախախեթական աստվածություն էր, որի պաշտամունքը հասնում էր մինչև Մալաթիա, որտեղ նա Շունարա լեռան տիրուհին էր (Haas 1981, 106–107): Ուշագրավ է, որ Գուդեա արքայի գլաններից մեկում հիշվում է առյուծների և ընծառյուծների տեղադրումը տաճարի մուտքի մոտ. և, իրոք, համապատասխան արձաններ և ոսկորներ են գտնվել որոշ տաճարների մուտքերին կից. մասնավորապես, կատվազգիների ոսկորներ են հայտնաբերվել Խաթուսասի, Տրոյայի և ծոփքյան Նորշունթեփեի մոնումենտալ կառույցների միջավայրերում (Nys, Bretschneider 2008, 1, 3):

2. Ընծառյուծի կերպարը և նրա հետ առնչվող պարագաները խեթական ծեսի բաղկացուցիչ են: Այսպես, Կիլամ տոնին վերաբերող մի տեքստում հիշվում են ընծառյուծի մորթին և գլուխը, որոնք կապվում են այդ տոնին կատարվող ընծառյուծի պարի հետ: Պարը վարում էր «ընծառյուծի մարդը», որը կրում էր ընծառյուծի դիմակ, մորթի և գլուխ, ինչպես Չաթալ հույուկի ընծառյուծ-պարողների դեպքում (Haas 1981, 108–109; Heimpel et al. 1980–1983, 604–605. այս տոնի ընծառյուծային կողի մասին, հայկական նյութի համատեքստում, տե՛ս Петросян 2018, 192; Հմայակյան 2023, 51–52):

3. Խեթական պատկերացումներում ընծառյուծը կապվում է իգական աստվածության հետ և մասնավորապես՝ արդեն հիշված Ինարային, վերջինիս առնչվող Տետեշաբին և Արևի աստվածուհուն (Haas 1981, 107–108): Վաղ խեթական մի տեքստում, որ կոչվում է «Կայծքարի հմայախոսք» ասվում է. «Ընծառյուծները պահպանում են Արևի աստծո աղբյուրը: Նրա ջուրը հոսում է մի ավազանից: Թող կայծքարերը պահպանեն նրան՝ Լաբարնային, արքային և թող նա լինի ամուր ինչպես Արևի աստծո երկաթը» (Haas 1982, 174): Ընծառյուծին առնչվող խեթական աստվածուհիները, որոնք կապվում են լեռների և աղբյուրների հետ, իրենց զուգահեռն են գտնում Միջագետքում հանձին Իշտար-Ինանա-Նինխուրսագ-Կուբաբա-Լիլուրի աստվածուհիների (Haas 1982, 83–104): Ինանան ընկալվում է որպես լեռների ընծառյուծ (Nys, Bretschneider 2008, 2): Իշտարը ապրում է լեռների գագաթին. նրա օգնական հոգիներն են աղավնին, ծիծեռնակը, բազեն, որոնք (դրանցից երկուսը) հաճախ պատկերվում են

դիմահայաց. նրա հետ է կապվում կատուն-ընծառյուծը (Haas 1982, 83–85, 202. հմմտ. նրա պատկերը Հասանլուի ոսկե գավաթի վրա՝ որպես մերկ աստվածուհի երկու այծերի վրա՝ Winter 1989): Իշտարի կառքը լծում են ընծառյուծներով (Heimpel et al. 1980–1983, 601, 603):

4. Խեթական պատկերացումներում ընծառյուծը, բացի իգական աստվածությունների հետ առնչվելուց, կապվում է նաև արականների հետ՝ մարմնավորելով ընծառյուծ-ցուլ սեմանտիկ բույլը: Այսպես, խեթական տեքստերում և Յագիլիկայայի բարձրաքանդակներում Հեբաթ և Շառումա աստվածությունները պատկերված են ընծառյուծների վրա կանգնած: Լեռների աստվածություն Շառուման ցլի մարմնավորում է, որն ընծառյուծի վրա կանգնած վիճակում է պատկերված նաև Մալաթիայի բարձրաքանդակում (Haas 1981, 109): Այս աստվածությունները պատասխանատու են կյանքի շրջափուլի, մահվան ու վերածննդի համար, իսկ ծագումով կապվում են խուռիական աշխարհի հետ (Nys, Bretschneider 2008, 3, 32. պատահական չէ, որ ծնվելուց հետո Հեբաթ-Կիբելեն, Ատիսի նման, խնամում է ընծառյուծը՝ Адоня 2008, 209): Ճիշտ է՝ (ընծ)առյուծ-ցուլ պատկերագրական առնչությունը հայտնի է նաև Միջագետքում՝ սկսած Ք.ա. VI–IV հազ. և հատկապես վաղ դիմաստիական ու աքքադական շրջանում (Hartner 1965; Nys, Bretschneider 2008, 11, 23, 26–29, 40; հմմտ. Тараян 2012, 74–76; Нариманишвили и др. 2015, 184; Тараян 2012, 74), սակայն Փոքր Ասիան է այդ մոտիվի առանցքային շրջանը:

5. Խեթական տեքստերում, մասնավորապես Կիլամ տոնի ընթացքում, հիշվում են ընծառյուծի արձաններ. շքերթի ընթացքում հանդիսավոր կերպով տանում են ընծառյուծի արծաթե արձանը (Heimpel et al. 1980–1983, 605; Ардзинба 1982, 29, 30–33): Առյուծը և ընծառյուծը խեթական ավանդության մեջ ջրի պահապաններ են, և ջրի ակունքների մոտ թերևս դրվել են ընծառյուծի արձաններ (Ардзинба 1982, 106): Խեթական մի տեքստի համաձայն՝ Իշտարի արձանը դրվում է լեռան գագաթին, աղբյուրի ակունքի մոտ (Haas 1982, 109–110):

Խեթական պատկերացումների հիշյալ բոլոր տարրերը զուգահեռներ են գտնում միջինբրոնզեդարյան Հայաստանում:

Այսպես, ընծառյուծը որպես արքայական կենդանի, արքայի կենդանական թափորի կարևոր անդամ արտացոլված է Քարաշամբի և Էրնյութերի արծաթե անոթների վրա, իսկ որպես զոհաբերության առարկա՝ Ջոդագի, Ներքին և Վերին Նավերի իշխանական դամբարանաբլուրներում, որտեղ ի հայտ են գալիս տվյալներ ընծառյուծի մորթու և ատամների տեղադրման մասին (համապատասխանելով խեթական տեքստերի տվյալներին): Խեթական տաճարական կենդանիների ցուցակում առկա կենդանական միավորները (առյուծներ, վարազներ, եղնիկներ, քարայծեր, ընծառյուծներ), որոնք մասնակցում են նաև արքայական շքերթին, նույնությամբ պատկերված են Քարաշամբի անոթի վրա: Ավելին, ընծառյուծն ու վարազը, որոնք կապվում են լեռնային Ինարա աստվածուհուն, Քարաշամբի պատկերագրության ինիցիալներն են: Ուշագրավ է, որ վարազը, եղնիկն ու քարայծը ընծառյուծի հիմնական զոհերն են Հայաստանում

(Гаспарян, Агаджанян 1974, 86) և դրանք պատկերված են նաև Քարաշամբի գավաթի վրա: Վերջինիս համաժամանակյա միջինասիական Օքսուս մշակույթի (մ.թ.ա. III–II հազ. սահման) բրոնզե կացինների վրա ևս հաճախ պատկերված են ընծառնություն ու վարազը պայքարի ընթացքում (Lamberg-Karlowsky 1996, 210): Կարևոր է այն հանգամանքը, որ հենց միջին բրոնզի դարում է, որ Հայաստանում առաջին անգամ ի հայտ է գալիս վերնախավը. չէ՞ որ ընծառնությունը իշխանության և հասարակական դիրքի խորհրդանիշ էր:

Ընծառնության կերպարը և նրան առնչվող պարագաները (մորթի, գլուխ, դիմակ) խեթական ծիսական պարի բաղկացուցիչ են: Ընծառնության մորթին արտացոլված է Քարաշամբի անոթի, իսկ գլուխն ու մորթին՝ Իրինդի վիշապաքարի վրա, որոնք նույնպես ծիսական համատեքստ են ենթադրում: Ընծառնության մորթի, ինչպես նշվեց, դրվել է Ջողագի, Ներքին և Վերին Նավերի դամբարաններում:

Խեթական (և զուգահեռ միջագետքյան) պատկերացումներում ընծառնություն կապվում է իգական աստվածության հետ, որն ապրում է լեռների գագաթին, աղբյուրների մոտ (որը պահպանում է ընծառնությունը), որի օգնական հոգիներն են դիմահայաց պատկերվող թռչունները: Աստվածուհին կապվում է կայծքարի հետ: Նրա արձանը (որի բնորոշիչներից մեկն ընծառնություն է) դրվում է լեռան գագաթին, աղբյուրի ակունքի մոտ: Ընծառնություն-աստվածուհի-լեռ-աղբյուր-դիմահայաց պատկերվող թռչուն-կայծքար/վանակատ-արձան լեռան գագաթին/աղբյուրի մոտ սեմանտիկ բույլը լիովին համապատասխանում է վիշապաքարերի պատմահնագիտական համատեքստին, դրանց պատկերագրությանը, իսկ Իրինդի վիշապաքարը դրա փայլուն օրինակն է (ընծառնություն-աղբյուր-վիշապ կապի մասին հմմտ. Բորոխյան և այլք 2019, 221): Մյուս կողմից, ընծառնություն-ցուլ-վիշապ առնչությունը, որ նկատվում է ինչպես խեթական, այնպես էլ հայկական (և այլ հնդեվրոպական) ավանդույթներում, գալիս է հիմնավորելու հիշյալ զուգադրումը:

Կյանքի շրջափուլը և վերածնունդը մարմնավորող իգական և արական Հեթաթ-Շառումա աստվածությունները կանգնած են ընծառնության վրա և մարմնավորում են ընծառնություն-ցուլ սեմանտիկ կապը: Ընդ որում, ցլի մարմնավորում Շառուման լեռների աստվածությունն է: Ընծառնություն-ցուլ-լեռ առնչությունն արտացոլվում է Իրինդի վիշապաքարի և մասամբ Քարաշամբի անոթի պատկերագրության մեջ: Ուշագրավ է, որ Առաջավոր Ասիայում, բացի խեթական աշխարհից, հայտնի չեն մարդկանց պատկերներ ընծառնության վրա. առանձին դեպքեր կան Եգիպտոսում (Nys, Bretschneider 2008, 34): Այս իմաստով յուրահատուկ է Սյունիքում Ուղտասարի ծիսական որս պատկերող ժայռապատկերներից մեկը, որտեղ մարդը կանգնած է ընծառնության վրա (Կարախանյան, Սաֆյան 1970, աղ. 151/1; Պետրոսյան 2017, 112–114): Ուշագրավ է նաև այն, որ Յագիլիկայայի բարձրաքանդակի մարդկանց՝ ընծառնության և ցլի կերպափոխումները նկատել է արդեն պարագետ Սրբ. Լիսիցյանը, որը փորձել է քննարկել երևույթը հայկական համատեքստում: Հեղինակը նկատում է, որ այդ բարձրաքանդակները պատկերում են որոշակի ծիսաթատերական ընթացք, որի մասնակիցները կանգնած են պարային դիրքով: Այդ մասնակիցները նաև կերպափոխվում են

կատվագգիի և ցլի: Թափորը գլխավորում են իգական և արական աստվածությունները, որոնք կանգնած են իրենց խորհրդանիշ ընծառյուծի մեջքին: Արական կերպարների մեջ կան մարդիկ, որոնք ունեն կատվի և ցլի դիմակներ: Ենթադրելով, որ նման ծիսակատարություններ եղել են նաև հին Հայաստանում, Լիսիցյանը նշում է, որ խեթական հագուստի մի շարք պարագաներ (գլխարկներ, կոշիկներ, գլխազարդեր) զուգահեռներ ունեն Հայաստանում (Лисицкая 1958, 48, таб. XXXII-XXXIV, CXVII): Երբ Ս. Լիսիցյանն անում էր այս ենթադրությունը, դեռևս հայտնի չէին Քարաշամբի արձաթե անոթը և Իրինդի վիշապաքարը: Այսօր այս ենթադրությունն ավելի էական հիմնավորումներ է ստանում:

Եզրակացություններ

Ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական և պատմական տվյալները, Հին Արևելքում և Էգեյան աշխարհում ընծառյուծը, որպես իշխանության նշան, մարդկանց պահապան և պողաբերություն ապահովող, եղել է խորհրդանշական բարձր որակի կենդանի: Ընծառյուծի խորհուրդը հայտնի է եղել նաև հին Կովկասում և Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ նրա կերպարը էական առնչություններ է ցուցաբերում փոքրասիական մշակութային աշխարհի հետ Այս աշխատանքում փորձ կատարվեց ներկայացնել ընծառյուծի վերաբերյալ Հայաստանից հայտնի հնագիտական նյութը՝ կենտրոնանալով այդ կենդանու կերպարի ամենալայն տարածման շրջանի՝ միջին բրոնզի դարի վրա և ցույց տալով փոքրասիական ժողովուրդների, մասնավորապես խեթերի հետ առկա հնարավոր առնչությունները: Արված հետազոտությունը մեզ հանգեցնում է հետևյալ եզրակացությունների.

1. Խեթական միջավայրում ընծառյուծը արքայական կենդանի է, կենդանական թափորի մասնակից, արքայի տաճարական գազանանոցի անդամ, զոհաբերման առարկա, ինչը նույն կերպ արտացոլված է Հայաստանյան նյութերում:

2. Ընծառյուծի կերպարը և նրա հետ առնչվող պարագաները (մորթի, գլուխ, դիմակ) խեթական ծիսական պարի բաղկացուցիչ են: Ընծառյուծի մորթու ծիսական օգտագործումը (հավանաբար նույնատիպ ծես-պարերում օգտագործված) արտացոլված է Հայաստանից հայտնի նյութերում:

3. Խեթական պատկերացումներում ընծառյուծը աստվածուհու խորհրդանիշ է. ընծառյուծ-աստվածուհի-լեռ-աղբյուր-դիմահայաց պատկերվող թռչուն-կայծքար/վանակատ-արձան լեռան գագաթին/աղբյուրի մոտ խեթական սեմանտիկ բույլը լիովին համապատասխանում է վիշապաքարերի պատմահնագիտական համատեքստին, դրանց պատկերագրությանը:

4. Խեթական իգական և արական Հեբաթ-Շառումա աստվածությունները պատկերվում են կանգնած ընծառյուծի վրա և մարմնավորում ընծառյուծ-ցուլ սեմանտիկ կապը, որն արտացոլված է Հայաստանից հայտնի նյութական մշակույթի համապատասխան միավորներում և մասնավորապես՝ Իրինդի վիշապաքարի վրա:

5. Ընծառյուծին առնչվող և խեթական զուգահեռներ ունեցող միջինբրոնզեդարյան Հայաստանից հայտնի տվյալները ժամանակագրորեն մի քանի

հարյուր տարի ավելի վաղ են, քան խեթական տեքստերը և պատկերները (այդ տվյալներից որոշները վերաբերում են միջին բրոնզի դարի վերջերին, այսինքն, համաժամանակյա են վաղ խեթական շրջանին): Սա կարող է ունենալ մի քանի բացատրություն.

ա) Ընձառյուծի մասին ընկալումներն արխետիպային են և կարող են բնորոշ լինել տարբեր մշակութային աշխարհներին իրարից անկախ (հմմտ. Юнг 2008, 269, վերջինս նկատել է (ընձ)առյուծի վիշապանման արխետիպային էակ լինելը): Այսպես, ընձառյուծը համանման գործառույթներ (սուրբ կենդանի, առնչություն արքայական իշխանությանը, ևն) ունի, օրինակ, Աֆրիկայում (Բենին, պիգմեյներ, ևն, հմմտ. Ruel 1969; հմմտ. Иванов 1978, 156; 1992, 48):

բ) Երկու տարածքների ավանդույթները սնվել են մեկ ընդհանուր ենթաշերտից, որի համակարգում տեսանելի են կենտրոնական Փոքր Ասիայի, Կովկասի ու Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն մշակույթները, և որոնց ակունքները հասնում են նորքարեդարյան հեղափոխության օրրան Փոքր Ասիայի կենտրոնական և Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններ: Այնպիսի կենտրոններում, ինչպիսիք էին Գյոբեկլի թեփեն, Նեվալի չորին, Չաթալ հույուկը, Հաջիլարը արդեն առկա են այն սեմանտիկ խմբերը (ընձառյուծ/մորթի-ցուլ-վարազ-արծան), որոնք հետագայում պիտի բնորոշ լինեին մի կողմից Քարաշամբի գավաթի և Իրինդի վիշապաքարերի ստեղծողների, մյուս կողմից էլ նախախեթերի/խաթերի և խեթերի համար:

գ) Տեղի է ունեցել խեթերի նախնիների և Հայաստանի հնագույն բնակչության ուղղակի շփում խեթական հիմնական տարածքից դեպի հյուսիս ընկած շրջաններում՝ մինչ խեթերի տեղաշարժը դեպի կենտրոնական Փոքր Ասիա: Այսպես, օրինակ, ենթադրվում է, որ Քարաշամբի արծաթե անոթը ցույց է տալիս «հստակ առնչություններ ավելի ուշ խեթական ավանդույթին, և այն հավանաբար պետք է թվագրել ոչ թե միջին բրոնզի դարով, այլ ավելի վաղ, որով գավաթը կվերաբերի հնդեվրոպական խմբերի դեպի Փոքր Ասիա իրականացված գաղթի ժամանակաշրջանին» (Klengel 1999, 19. հմմտ. նաև Brentjes 1998; Brentjes 1999):

դ) Հայկական լեռնաշխարհի և կենտրոնական Փոքր Ասիայի միջև գոյություն են ունեցել առևտրատնտեսական աշխույժ հարաբերություններ միջին բրոնզի դարում, հատկապես Քանեշի առևտրական համակարգի սահմաններում, որի ընթացքում տեղի է ունեցել առարկաների և մտքերի փոխանակություն (այս տեսակետի համար հմմտ. Robinson 2013):

Հիշյալ բոլոր բացատրություններն էլ ունեն որոշակի հիմք, սակայն մեկ բան է ակնհայտ. առկա զուգահեռները փաստում են խաթա-խեթական և հայկական-կովկասյան մշակութային աշխարհների միջև առկա սերտ և հիմնարար առնչությունների մասին, որոնք համընդհանուր աշխարհայացքի հիմք են դարձել:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում արևելագետներ

Ու. Զայրլին և Ե. Գրեկյանին, հնագետներ Հ. Սիմոնյանին, Ն. Ենգիբարյանին, Ռ. Դավթյանին, Ս. Մանուկյանին, Մ. Շախմուրադյանին, հնակենդանաբան Ն. Մանասերյանին: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-6A080 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբեղյան Մ. 1975, Երկեր, Է, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ. հրատ.:
Abegyan M. 1975, Works, vol. 7, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
2. Ալիշան Դ. 2002, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, «Գրիգոր Տաթևացի»:
Alishan G. 2002, The Ancient Faith of the Armenians or Pagan Religion, Yerevan, Grigor Tatevatsi (in Armenian).
3. Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ.:
Acharyan H. 1979, Armenian Root Dictionary, vol. 4, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
4. Առաքելյան Բ. 1949, Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Arakelyan B. 1949, Armenian Relief Sculptures in the IV-VII Centuries, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
5. Ավդալբեգյան Թ. 1969, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Avdalbegyan T. 1969, Armenological Studies, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
6. Ավետյան Վ. 2000, Սևանի ավազանի բրոնզեդարյան ոսկերչության պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, 234-242:
Avetian V. 2000, From the History of Bronze Age Jewelry in the Sevan Basin, Historical-Philological Journal, N 3, 234-242 (in Armenian).
7. Ատրպետ 1912, Վիշապամայր. պատմվածք, Ալեքսանդրոպոլ, «Շիրակ»:
Atrpet 1912, Vishapamayr: A Tale, Alexandropol, Shirak (in Armenian).
8. Ատրպետ 1929, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, Մխիթարյան Միաբանության տպ.:
Atrpet 1929, The Chorokh Basin, Vienna, Mekhitarist Congregation Press (in Armenian).
9. Ազեբեան Մ., Ճելալեան Գ. 1865, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, Մխիթարյան Միաբանության տպ.:
Avgerian M., Chelalean G. 1865, Handbook Dictionary of the Armenian Language, Saint Lazarus, Venice, Mekhitarist Congregation Press (in Armenian).
10. Բոդյան Վ.Հ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Bdoyan V.H. 1972, Agricultural Tradition in Armenia, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

11. Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.) 2019, Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, «Ոսկան Երևանցի»:
Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. (eds) 2019, The Vishap at the Border of Myth and Reality, Yerevan, Voskan Yerevantsi (in Armenian).
12. Գրիգորյան Ա., Մկրտչյան Ի., Հարությունյան Ս. 2016, Հայացք բրոնզի դարից. Հայաստանի պատմության թանգարանի կատալոգ-ալբոմ, Երևան, «Տիգրան Մեծ»:
Grigoryan A., Mkrtchyan I., Harutyunyan S. 2016, A Glimpse from the Bronze Age: Catalogue-Album of the History Museum of Armenia, Yerevan, Tigran Mets (in Armenian).
13. Դանիելյան Հ., Բորոխյան Ա. 2018, Իրինդի հուշարձանախումբը, Ավետիսյան Հ. (խմբ.), Արագածի թիկունքում. հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տեկեմակ Խաչատրյանի հիշատակին, Երևան, «Գիտություն», 127–134:
Danielyan H., Bobokhyan A. 2018, The Irind Monument Complex, in Avetisyan H. (ed.), Behind Aragats: Archaeological Studies Dedicated to Telemak Khachatryan's Memory, Yerevan, Gitutyun, 127–134 (in Armenian).
14. Դեվեջյան Ս.Հ. 1982, Եղջերվի պաշտամունքի հետքերը հին Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, 140–152:
Devejian S.H. 1982, Traces of the Worship of the Stag in Ancient Armenia, Historical-Philological Journal, N 2, 140–152 (in Armenian).
15. Դեվեջյան Ս. 2022, Լորի Բերդ III. ուշբրոնզեդարյան դամբարաններ, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Devejian S. 2022, Lori Berd III: Late Bronze Age Tombs, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press (in Armenian).
16. Զոհրաբյան Ա. 2022, Ֆալլիկ կոթողների իմաստաբանական և սոցիալական գործառույթներն ըստ լճաշենյան օրինակի, Բաղայան Մ., Մարտիրոսյան-Օլշանսկի Ք., Բորոխյան Ա. (խմբ.), Ծովային Հայաստան. Ուդուրի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 78–89:
Zohrabyan A. 2022, Semantic and Social Functions of Phallic Stelae According to the Lchashen Example, Badalyan M., Martirosyan-Olshanski K., Bobokhyan A. (eds), Maritime Armenia: The Archaeological Heritage of the Uduri-Etiuni Land, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press, p. 78–89 (in Armenian).
17. Էփրիկեան Հ.Ս. 1902, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. I, Վենետիկ, Մխիթարյան Միաբանության տպ.:
Eprikyan H.S. 1902, Illustrated Geographic Dictionary, vol. I, Venice, Mekhitarist Congregation Press (in Armenian).
18. Թորոսյան Ռ.Մ., Խնկիկյան Օ.Ս., Պետրոսյան Լ.Ա. 2002, Հին Շիրակական, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, հ. 23, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.:
Torosyan R.M., Khknikyan O.S., Petrosyan L.A. 2002, Ancient Shirakavan, Archaeological Excavations in Armenia, vol. 23, Yerevan, National Academy of Sciences of Armenia Press (in Armenian).
19. Լալայան Ե. 1901, Գանձակի գաւառ, հ. Բ, Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի:
Lalayan Y. 1901, Gandzak Province, vol. 2, Tbilisi, Printing House of K. Martiroseants (in Armenian).
20. Լալայան Ե. 1988, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

- Lalayan Y. 1988, Works, vol. 2, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
21. Խաչատրյան Ա. 1933, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, Մեթոսյան ֆոնդի հրատ.:
- Khachatryan A. 1933, A Critical History of the Cuneiform Period of Armenia, Yerevan, Melkonian Fund Press (in Armenian).
22. Կարախանյան Հ., Սաֆյան Պ. 1970, Սյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Karakhanyan H., Safyan P. 1970, The Petroglyphs of Syunik, Archaeological Monuments of Armenia, vol. 4, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
23. Հակոբյան Ս., Հակոբյան Ա. 2015, Հայաստանի Հանրապետություն. պատմական հանրագիտարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ»:
- Hakobyan S., Hakobyan A. 2015, Republic of Armenia: A Historical Encyclopedia, Yerevan, Tigran Mets (in Armenian).
24. Հարությունյան Ս. 2001, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, «Մուղնի»:
- Harutyunyan S. 2001, Ancient Armenian Beliefs, Religion, Worship, and Pantheon, Yerevan, Mughni (in Armenian).
25. Հարությունյան Ս. 2006, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ.:
- Harutyunyan S. 2006, Armenian Incantation and Folk Prayers, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
26. Հարությունյան Ս.Բ., Քալանթարյան Ա.Ա. (խմբ.) 2002, Սուրբ Սարգիս. գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Մուղնի»:
- Harutyunyan S.B., Kalantaryan A.A. (eds) 2002, Saint Sargis: Conference Proceedings, Yerevan, Mughni (in Armenian).
27. Հմայակյան Հ. 2023, Քարաշամբի գավաթը խաթախեթական իրողությունների համատեքստում, Գրեկյան Ե. (խմբ.), Միգրացիոն գործընթացները Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն շրջանից մինչև 20-րդ դարասկիզբ, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 47–55:
- Hmayakyan H. 2023, The Karashamb Goblet in the Context of Hittite Realities, Grekyan Y. (ed.), Migration Processes in the Armenian Highlands from Ancient Times to the Early 20th Century, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press, 47–55 (in Armenian).
28. Հովհաննիսյան Կ. 1973, Էրեբունիի որմնանկարները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Hovhannisyanyan K. 1973, The Murals of Erebuni, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press.
29. Դանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Ghanalanyan A. 1969, Folktales, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
30. Մարտիրոսյան Բ.Ա., Պապանյան Ս.Բ. 1983, Հայաստանի վայրի կաթնասունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

- Martirosyan B.A., Papanyan S.B. 1983, The Wild Mammals of Armenia, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
31. Մարտիրոսյան Հ. 1978, Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Երևան, «Սովետական գրող»:
Martirosyan H. 1978, Science Begins in Prehistory, Yerevan, Sovetakan Groggh (in Armenian).
 32. Մարտիրոսյան Հ.Ա. 1981, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 1/III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Martirosyan H.A. 1981, The Petroglyphs of the Geghama Mountains, Archaeological Monuments of Armenia, vol. 1/III, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 33. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Իսրայելյան Հ.Ռ. 1971, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 6/II, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Martirosyan H.A., Israelian H.R. 1971, The Petroglyphs of the Geghama Mountains, Archaeological Monuments of Armenia, vol. 6/II, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 34. Միքայելյան Լ. 2018, Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու Հովնանի պատմության տեսարանների պատկերագրական ավանդույթները, ՎԷՄ, N 3, 182–199:
Mikayelyan L. 2018, Iconographic Traditions of Hovnan's Historical Scenes in the Church of the Holy Cross of Aghtamar, Vem, N 3, 182–199 (in Armenian).
 35. Մկրտչյան Շ. 1980, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, «Հայաստան»:
Mkrtchyan Sh. 1980, Historical-Architectural Monuments of Mountainous Karabakh, Yerevan, Hayastan.
 36. Մնացականյան Ա.Շ. 1980, Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Mnatsakanyan A.Sh. 1980, Medieval Armenian Riddles, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 37. Պետրոսյան Ա., 2015, Երեսուն տարի անց. վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը, Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», 13–52:
Petrosyan A. 2015, Thirty Years Later: Dragon Stones and the Legend of Dragon-Slaying, Petrosyan A., Bobokhyan A. (eds), Dragon Stones, Yerevan, Gitutyun, 13–52. (in Armenian).
 38. Պետրոսյան Լ.Ա. 2018, Լճաշենի դամբարանադաշտը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 22, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Petrosyan L.A. 2018, The Lchashen Necropolis, Archaeological Monuments of Armenia, vol. 22, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press (in Armenian).
 39. Պետրոսյան Ս.Գ. 2017, Ընծադյուծը որպես արքայի խորհրդանիշ, ՎԷՄ, N 2, 101–117:
Petrosyan S.G. 2017, The Leopard as a Royal Symbol, Vem, N 2, 101–117 (in Armenian).
 40. Սամուելյան Խ. 1931, Հին Հայաստանի կուլտուրան 1 – Քարե դար, Երևան, Պետհրատ:
Samvelyan Kh. 1931, The Culture of Ancient Armenia 1 – The Stone Age, Yerevan, State Publishing House.

41. Սիմոնյան Հ. 1987ա, Վերին Նավեր դամբարանադաշտի պեղումների արդյունքները, Առաքելյան Բ. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ-ում 1985–1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 13–15:
Simonyan H. 1987a, Results of Excavations at the Verin Naver Necropolis, Arakelyan B. (ed.), Abstracts of the Scientific Session Dedicated to the Results of the 1985–1986 Field Archaeological Work in the Armenian SSR, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 13–15 (in Armenian).
42. Սիմոնյան Հ. 1987բ, Ուշ բրոնզի դարի պաշտամունքային անոթներ Վերին Նավեր դամբարանադաշտից, Մնացականյան Ս. Խ., Մնացականյան Ս. Ս. (խմբ.), Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական գիտական VI կոնֆերոնս, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 55–56:
Simonyan H. 1987b, Late Bronze Age Cultic Vessels from the Verin Naver Necropolis, Mnatsakanyan S.Kh., Mnatsakanyan S.S. (eds), Abstracts of the 6th Republican Scientific Conference on the Problems of Armenian Culture and Art, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 55–56. (in Armenian).
43. Սիմոնյան Հ. 1995, Վիշապամարտի՝ հնդեվրոպական հիմնական առասպելի արտացոլումը Վերին Նավերի 15-րդ դամբարանից հայտնաբերված ծիսական սափորի պատկերազրույթում, Աղասյան Ա.Վ. (խմբ.), Հայ արվեստի հանրապետական 7-րդ գիտական կոնֆերանս, Զեկուցումների թեզեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 63–64:
Simonyan H. 1995, Reflection of the Proto-Indo-European Dragon-Slaying Myth in the Imagery of the Ritual Vessel Discovered in Tomb 15 of Verin Naver, Aghasyan A.V. (ed.), Abstracts of the 7th Republican Scientific Conference on Armenian Art, Yerevan, National Academy of Sciences of Armenia Press, 63–64 (in Armenian).
44. Սիմոնյան Հ. 1997, Աղեղնաձիգը, Ավարայր, N 4, 5–10:
Simonyan H. 1997, The Archer, Avarayr, N 4, 5–10 (in Armenian).
45. Սիմոնյան Լ. 2017, Ծառ-ծաղկաքաղիկ, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ»:
Simonyan L. 2017, Tree-Flower Motifs, Yerevan, VMV-Print (in Armenian).
46. Սիմոնյան Հ. 2006, Վերին Նավեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Simonyan H. 2006, Verin Naver, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
47. Սիմոնյան Հ. 2009, Զողազ-Բերքաբեր, Քալանթարյան Ա., Սարգսյան Հ. (խմբ.), Տավուշ. նյութական և հոգևոր ժառանգություն, Երևան, «Գիտություն», 215–232.
Simonyan H. 2009, Joghaz-Berkaber, Kalantaryan A., Sargsyan H. (eds), Tavush: Material and Spiritual Heritage, Yerevan, Gitutyun, 215–232 (in Armenian).
48. Սրվանձտյանց Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Srvantzyants G. 1978, Works, vol. I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
49. Տաղավարեան Ն. 1909, Հայոց հին կրօնները, Կ. Պոլիս. Տպ. Մատթէոսեան:
Taghavaryan N. 1909, Ancient Religions of the Armenians, Constantinople, Matteosian Press (in Armenian).

50. Տիգրանյան Մ. 2009, Թռչունների և կենդանիների տոտեմի դրսևորումները հայկական հարսանեկան ծիսական երգերում, Աղայան Ա.Վ. (խմբ.), Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական երրորդ նստաշրջան, Երևան, «Գիտություն», 160–174: Tigranyan M. 2009, Manifestations of Bird and Animal Totems in Armenian Wedding Ritual Songs, Aghasyan A.V. (ed.), Third Scientific Session of Young Armenian Art Historians, Yerevan, Gitutyun, 160–174 (in Armenian).
51. Փիլիպոսյան Ա., Ջաքյան Ա., Գևորգյան Լ., Պողոսյան Դ. 2013, Մեծամորի ոսկին. «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի հատուկ զետեղարանի ուղեցույց, Երևան, «Լեզալ Պյուն»: Philiposyan A., Zakyany A., Gevorgyan L., Poghosyan D. 2013, The Gold of Metsamor: A Guide to the Special Exhibition Hall of the Metsamor Historical-Archaeological Museum-Reserve, Yerevan, Legal Plus (in Armenian).
52. Քալանթարյան Ա. (խմբ.) 2007, Հին Հայաստանի ոսկին. մ.թ.ա. III հազ. – մ.թ. XIV դ., Երևան, «Գիտություն»: Kalantaryan A. (ed.) 2007, The Gold of Ancient Armenia: 3rd Millennium BC – 14th Century AD, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
53. Абрамян Л.А., Демирханян А.Р. 1985, Мифологема близнецов и мировое дерево (К выяснению значения одного класса наскальных изображений древней Армении), Историко-филологический журнал, N 4, 66–84. Abramyan L.A., Demirkhanyan A.R. 1985, The Mythologeme of Twins and the World Tree (On the Meaning of a Certain Class of Rock Art in Ancient Armenia), Historical-Philological Journal, N 4, 66–84 (in Russian).
54. Адонц Н. 2008, Богиня Кибела, Вестник Матенадарана, N 18, 96–215. Adontz N. 2008, The Goddess Cybele, Matenadaran Bulletin, N 18, 96–215 (in Russian).
55. Акопян З. 2019, Скульптурное убранство южного входа главной церкви монастыря Хаху. Символика изображений, Акопян З., Гарибян Н., Асрян А. (ред.), Исторический Тайк: история, культура, вероисповедание, С. Эчмиадзин, изд. Майр Атор, 335–365. Akopyan Z. 2019, The Sculptural Decoration of the Southern Entrance of the Main Church of Hakh Monastery. The Symbolism of the Images, Akopyan Z., Garibyan N., Asryan A. (eds), Historical Tayk: History, Culture, Religion, St. Etchmiadzin, Mayr Ator Publishing, 335–365 (in Russian).
56. Ардзинба В.Г. 1982, Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, «Наука». Ardzinba V.G. 1982, Rituals and Myths of Ancient Anatolia, Moscow, Nauka (in Russian).
57. Афанасьева В. 1979, Гильгамеш и Энкиду: эпические образы в искусстве, Москва, «Наука». Afanasyeva V. 1979, Gilgamesh and Enkidu: Epic Images in Art, Moscow, Nauka (in Russian).
58. Байбуртян Е. А. 2011, Последовательность развития древнейших культур Армении на основе археологического материала, Ереван, Музей Истории Армении. Baiburtian E.A. 2011, The Development Sequence of the Oldest Cultures of Armenia Based on Archaeological Material, Yerevan, Museum of Armenian History (in Russian).
59. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, изд. Тбилисского университета.

- Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V. 1984, The Indo-European Language and the Indo-Europeans, Tbilisi, Tbilisi University Press (in Russian).
60. Гаспарян К.М., Агаджанян Ф.С. 1974, О барсе в Армении, Биологический журнал Армении, N 27/12, 84–87.
Gasparyan K.M., Agadzhanian F.S. 1974, On the Leopard in Armenia, Biological Journal of Armenia, N 27/12, 84–87 (in Russian).
61. Гнуни А.В. 2003, Опыт анализа погребального инвентаря двух погребений эпохи средней бронзы Армении (на основе данных индийской мифологии), Вестник общественных наук, N 2, 72–90.
Gnuni A.V. 2003, An Attempt to Analyze the Funerary Inventory of Two Middle Bronze Age Burials in Armenia (Based on Data from Indian Mythology), Herald of Social Sciences N 2, 72–90 (in Russian).
62. Грейвс Р. 1992, Мифы Древней Греции, Москва, «Прогресс».
Graves R. 1992, Myths of Ancient Greece, Moscow, Progress (in Russian).
63. Демирханян А.Р. 1982, К проблеме символики трехчастных композиций древней Армении, Историко-филологический журнал, N 4, 154–164.
Demirkhanyan A.R. 1982, On the Problem of the Symbolism of Three-Part Compositions in Ancient Armenia, Historical-Philological Journal, N 4, 154–164 (in Russian).
64. Дьяконов И.М. 1951, Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории, N 2, 255–356.
Diakonov I.M. 1951, Assyro-Babylonian Sources on the History of Urartu, Bulletin of Ancient History, N 2, 255–356 (in Russian).
65. Есаян С.А. 1980, Скульптура древней Армении, Ереван, изд. АН АССР.
Esayan S.A. 1980, Sculpture of Ancient Armenia, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
66. Иванов Вяч. Вс. 1980, Внешняя история анатолийских языков, в кн.: Дьяконов И.М., Иванов Вяч., Вс., Древние языки Малой Азии, Москва, «Прогресс», 129–160.
Ivanov V.V. 1980, The External History of the Anatolian Languages, Diakonov I.M., Ivanov V.V., Ancient Languages of Asia Minor, Moscow, Progress, 129–160 (in Russian).
67. Иванов Вяч. Вс. 1978, Разыскания в области анатолийского языкознания: хатт. ha-prašš «леопард» как источник хетт. paršana и евразийских названий барса, тигра, Этимология-1976, Москва, «Наука», 153–158.
Ivanov V.V. 1978, Research in the Field of Anatolian Linguistics: Hattic ha-prašš "Leopard" as the Source of Hittite paršana and Eurasian Names for the Leopard and Tiger, Etymology-1976, Moscow, Nauka, 153–158 (in Russian).
68. Иванов Вяч. Вс. 1992, Леопард, Токарев С.А. (ред.), Мифы народов мира 2, Москва, «Советская энциклопедия», 48–49.
Ivanov V.V. 1992, The Leopard, Tokarev S.A. (ed.), Myths of the Peoples of the World 2, Moscow, Soviet Encyclopedia, 48–49 (in Russian).
69. Корневский С.Н. 2004, Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья, Москва, «Наука».

- Korenevsky S.N. 2004, The Earliest Farmers and Herders of the North Caucasus, Moscow, Nauka (in Russian).
70. Лисициан Ср. 1958, Старинные пляски и театральные представления Армянского народа, вып. I, Ереван, изд. АН Арм. ССР.
Lisitsian Sr. 1958, Ancient Dances and Theatrical Performances of the Armenian People, vol. I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
71. Марр Н.Я. 1930 (?), Вишапы и кони. Заметки к предисловию «Вишапов» и к статье «Семантическая палеонтология в языках не яфетических систем», Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук, ф. 800, оп. 1, ед. хр. 621, л. 73.
Marr N.Ya. 1930 (?), Vishaps and Horses. Notes for the Foreword to "Vishaps" and the Article "Semantic Paleontology in Non-Japhetic Language Systems", St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences, f. 800, inv. 1, un. 621, fl. 73 (in Russian).
72. Марр Н.Я. 1931 (?), Кошка у армян и грузин: этимологические заметки, Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук, ф. 800, оп. 1, ед. хр. 2052, л. 3.
Marr N.Ya. 1931 (?), The Cat Among Armenians and Georgians: Etymological Notes, St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences, f. 800, inv. 1, un. 2052, fl. 3 (in Russian).
73. Мартиросян А.А. 1974, Аргистихинили, Археологические памятники Армении, вып. 8/I, Ереван, изд. АН АССР.
Martirosyan A.A. 1974, Argishtikhinili, Archaeological Monuments of Armenia, vol. 8/I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
74. Межлумян С.К. 1988, Голоценовая фауна млекопитающих Армении, Ереван, изд. АН Арм. ССР.
Mezhlumyan S.K. 1988, Holocene Mammalian Fauna of Armenia, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
75. Нариманишвили Г., Шаншашвили Н., Нариманишвили Д. 2015, Новые данные о менгирах Южной Грузии, Петросян А., Бобохян А. (ред.), Каменные стелы вишапы, Ереван, «Гитутюн», 176–189.
Narimanishvili G., Shanshashvili N., Narimanishvili D. 2015, New Data on Menhirs in Southern Georgia, Petrosyan A., Bobokhyan A. (eds), Stone Stelae – Vishaps, Yerevan, Gityutyun, 176–189 (in Russian).
76. Оганесян В.Е. 1988, Серебряный кубок из Карашамба, Историко-филологический журнал, N 4, 145–161.
Oganesyan V.E. 1988, The Silver Goblet from Karashamb, Historical-Philological Journal N 4, 145–161 (in Russian).
77. Орбели И.А. 1963, Избранные труды, Ереван, изд. АН Арм. ССР.
Orbeli I.A. 1963, Selected Works, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
78. Орбели И.А. 1968, Избранные труды, вып. 1, Москва, «Наука».
Orbeli I.A. 1968, Selected Works, vol. 1, Moscow, Nauka (in Russian).
79. Пескарева К., Баликян О. 1982, Докладные записки Н.Я. Марра в Археологическую комиссию (1909–1915 гг.), Вестник общественных наук, N 2, 83–92.

- Peskaryeva K., Balikyan O. 1982, N.Ya. Marr's Reports to the Archaeological Commission (1909–1915), *Herald of Social Sciences*, N 2, 83–92 (in Russian).
80. Петросян Э. 2018, Храмовый праздник в стране Биайнили/Урарту, Аветисян А. (ред.), По ту сторону Арагаца. Археологические исследования, посвященные памяти Телемака Хачатряна, Ереван, «Гитутюн», 182–198.
Petrosyan E. 2018, The Temple Festival in the Land of Biaili/Urartu, Avetisyan A. (ed.), Beyond Aragats. Archaeological Studies in Memory of Telemek Khachatryan, Yerevan, Gityutyun, 182–198 (in Russian).
81. Погребова М. 2011, История Восточного Закавказья: вторая половина II–начало I тыс. до н.э. (по археологическим данным), Москва, «Восточная литература».
Pogrebova M. 2011, History of Eastern Transcaucasia: Second Half of the 2nd Millennium – Early 1st Millennium BC (Based on Archaeological Data), Moscow, Oriental Literature (in Russian).
82. Симонян А.Е. 1990, Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении (по данным погребения № 12 из могильника Верин Навер), Историко-филологический журнал, N 1, 188–208.
Simonyan A.E. 1990, A New Interpretation of the Sociocultural Community of the Middle Bronze Age of Armenia (Based on Burial No. 12 from the Verin Naver Cemetery), Historical-Philological Journal, N 1, 188–208 (in Russian).
83. Симонян А.Е., 2019, Неркин Навер – комплекс памятников от эпохи средней бронзы до раннего средневековья, Амирханов Х.А. (ред.), сборник к 90-летию Р.М. Мунчаева, Москва, «Наука», 273–292.
Simonyan A.E. 2019, Nerkin Naver – A Complex of Monuments from the Middle Bronze Age to the Early Middle Ages, Amirkhanov Kh.A. (ed.), Collected Papers for the 90th Anniversary of R.M. Munchaev, Moscow, Nauka, 273–292 (in Russian).
84. Смирнов Я.И. 1910, Кавказ: путевой дневник, Институт истории материальной культуры, Российская Академия наук, Рукописный отдел, ф. 11, д. 359, л. 95.
Smirnov Ya.I. 1910, Caucasus: Travel Diary, Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, Manuscript Department, f. 11, un. 359, fl. 95 (in Russian).
85. Смирнов Я.И. 1912, Кавказ: путевой дневник, Институт истории материальной культуры, Российская Академия наук, Рукописный отдел, ф. 11, д. 360, л. 61.
Smirnov Ya.I. 1912, Caucasus: Travel Diary, Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, Manuscript Department, f. 11, un. 360, fl. 61 (in Russian).
86. Степанян Н.С., Чакмакчян А.С. 1971, Декоративное искусство средневековой Армении, Ленинград, «Аврора».
Stepanyan N.S., Chakmakchyan A.S. 1971, Decorative Art of Medieval Armenia, Leningrad, Aurora (in Russian).
87. Сурхаев М.М. 2005, Предметы вооружения и конской упряжи из курганов № 1 и № 2 Гараджамирли (Азербайджан), Дандамаев М.М. (ред.), Эдубба вечна и постоянна, материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения И.М. Дьяконова, С. Петербург, Гос. Эрмитаж, 234–241.
Surkhaev M.M. 2005, Weapons and Horse Harness from Kurgans N 1 and N 2 of Garadzhamirli (Azerbaijan), Dandamaev M.M. (ed.), Edubba is Eternal and Constant. Materials of

- the Conference Dedicated to the 90th Anniversary of I.M. Diakonov, St. Petersburg, State Hermitage, 234–241 (in Russian).
88. Тараян З. 2012, Древнейшие отражения культа Богородицы, Ереван, «Асогик».
Tarayan Z. 2012, The Earliest Reflections of the Cult of the Virgin Mary, Yerevan, Asogik (in Russian).
89. Харатьян Э.В. 1989, Культовые мотивы семейных обрядов у армян, Армянская этнография и фольклор, вып. 17, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 7–62.
Kharatyan E.V. 1989, Ritual Motifs in Armenian Family Rites, Armenian Ethnography and Folklore, vol. 17, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 7–62 (in Russian).
90. Ходжаш С.И., Трукханова Н.С., Оганесян К.Л. 1979, Эребуни, Москва, «Искусство».
Khodjash S.I., Trukhtanova N.S., Oganesyanyan K.L. 1979, Erebuni, Moscow, Iskusstvo (in Russian).
91. Юнг К.Г. 2008, Психология и алхимия, Москва, «Аст».
Jung C.G. 2008, Psychology and Alchemy, Moscow, AST (in Russian).
92. Amiet P. 2006, L'hydre et la deesse aux leopards, Butterlin P., Lebau M., Monchambert J.Y., Montero Fenollós J.L. (ed.), Les espaces Syro-Mesopotamiens. Dimensions de l'expérience humaine au Proche-Orient ancien, Subartu, N 17, Brepols, 461–465.
93. Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500–1500 v. Chr., British Archaeological Reports 1853, Oxford, Hedges.
94. Boehmer R. 2002, Der figürlich verzierte Becher von Karašamb: Ein Nachtrag, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, N 34, 195–207.
95. Boehmer R.M., Kossack G. 2000, Der figürlich verzierte Becher von Karašamb: Umfeld, Interpretation und Zeitstellung, Iran und der Westen, Gedenkschrift für P. Calmeyer, Dittmann R., Hrouda B., Löw U., Matthiae P., Mayer-Opificius R., Thürwächter S. (Hrsg.), Alter Orient und Altes Testament 272, 9–71.
96. Brentjes B. 1998, Tiere und Libationsbecher im Grabkult Kaukasiens und der Steppen und die Hethiter, Prosecký A. (ed.), Intellectual Life of the Ancient Near East, Rencontre Assyriologique Internationale 43 – Prague 1996, Prague, 57–66.
97. Brentjes B. 1999, Das Bestattungsritual der Hethiter – ein Erbe aus den eurasischen Steppen? Altorientalische Forschungen, N 26, 58–76.
98. Castelluccia M. 2017, Transcaucasian Bronze Belts, British Archaeological Reports International Series 2842, Oxford, BAR Publishing.
99. Esayan S.A. 1984, Gürtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, N 6, 97–198.
100. Gökce B. 2020, Urartu Dönemi'nde Hayvan ve Hayvancilik: Çivi Yazili Belgeler, Arkeolojik Bulgular ve Betim Sanati Üzerinden Bir Değerlendirme, Phaselis, N 6, 35–57.
101. Haas V. 1981, Leopard und Biene im Kulte "hethitischer" Göttinnen, Ugarit Forschungen, N 13, 102–116.
102. Haas V. 1982, Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.

103. Hartner W. 1965, The Earliest History of the Constellations in the Near East and the Motif of the Lion-Bull Combat, *Journal of the Near Eastern Studies*, N XXIV/1–2, 1–16.
104. Heimpel W., Williams-Forte E., Ünal A. 1980–1983, Leopard, *Reallexikon der Assyriologie*, N 6, 599–605.
105. Hodder I. 2006, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*, New York, The Metropolitan Museum of Art.
106. Khorozyan I.G., Baryshnikov G., Abramov A.V. 2006, Taxonomic Status of the Leopard. *Panthera pardus* (Carnivora, Felidae) in the Caucasus and Adjacent Areas, *Russian Journal of Theriology*, N 5/1, 41–52.
107. Klengel H. 1999, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, *Handbuch der Orientalistik*, N 1/34, Leuven, Brill.
108. Knoll F., Meller H., Figur B., Knoche G., Schunke T., Dresely V., Avetisyan P., Koiki T., Lipták J., Poppe A. 2013, Die Felsbilder im Hochland von Syunik, *Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte*, N 67, 209–234.
109. Lamberg-Karlovsky C.C. 1996, *Beyond the Tigris and Euphrates Bronze Age Civilizations*, Jerusalem, Ben-Gurion University of the Negev Press.
110. Manaseryan R.L. 2009, The Eagle Killing the Leopard, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, N IV/1, 93–97.
111. Meece S. 2006, A Bird's Eye View – of a Leopard's Spots. The Çatalhöyük 'Map' and the Development of Cartographic Representation in Prehistory, *Anatolian Studies*, N 56, 1–16.
112. Mellaart J. 1965, *Earliest Civilizations of the Near East*, London, Thames and Hudson.
113. Nys N., Bretschneider J. 2008, Research on the Iconography of the Leopard, *Ugarit Forschungen*, N 39, 1–58.
114. Peters J., Schmidt K. 2004, Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey: A Preliminary Assessment, *Anthropozoologica* 39/1, 179–218.
115. Robinson K.S. 2013, Actual Imports or Just Ideas? Investigations in Anatolia and the Caucasus, Aruz J., Graff S., Rakic Y. (eds), *Cultures in Contact from Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York, Metropolitan Museum of Art and New Haven, Yale University Press, 12–24.
116. Ruel M. 1969, *Leopards and Leaders: Constitutional Politics among a Cross River People*, London, Tavistock Publications.
117. Sevin V. 2005, *Hakkâri Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi*, Istanbul, Yapi Kredi Yayınları.
118. Simonyan H., Manaseryan N. 2013, Royal Tombs with Horse Sacrifices in Nerkin Naver, Armenia (Middle Bronze Age), De Cupere B., Linseele V., Hamilton-Dyer S. (eds), *Archaeozoology of the Near East X, Ancient Near Eastern Studies Supplement 44*, Leuven-Paris-Walpole, MA, Peeters, 173–208.
119. Thierry J.-M. 2005, *Monuments arméniens de Haute-Arménie*, Paris, CNRS Editions.
120. Winter I.J. 1989, The Hasanlu Golden Bowl. Thirty Years Later, *Expedition*, N 31/203, 87–106.